

ОСНОВНІ ЧИННИКИ МІФОЛОГІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

Анотація. У статті досліджуються передумови, що визначають здатність людської свідомості до міфологізації, яка унеможлиблює адекватне, раціональне сприйняття дійсності. Актуальність проблеми зумовлена наявною тенденцією до тотальної міфологізації політичної свідомості сучасного суспільства. Головна ідея статті – виділення основних факторів міфологізації та з'ясування специфіки їхнього впливу.

Ключові слова: суспільна свідомість, міфологізація, психологічні, історичні та ментальні чинники, стереотипи, архетипи.

Загальна постановка проблеми. Характерними рисами політичного життя людства протягом ХХ і початку ХХІ століть став ренесанс міфу, становлення індустрії ідеологічної міфотворчості та використання політичного міфу як основного засобу маніпуляції, консолідації суспільної свідомості та легітимізації владних структур. Наявність низки об'єктивних передумов – політичних, соціокультурних, історичних, психологічних освітніх та ін. – зумовлює подальшу міфологізацію суспільної свідомості, усіх сфер суспільного життя, а політичної – найбільше. Оскільки об'єктом і суб'єктом політики є людина з її емоційними переживаннями, почуттями, віруваннями, поглядами, переконаннями, які виникають і формуються під впливом раціонального та ірраціонального, то й у політиці завжди буде знаходитись місце міфів, який даватиме уявлення про політику, визначатиме політичні образи і ролі, політичну поведінку.

Політика в сучасному світі перетворилась, за висловом Ж. Бодрійара, на виставу, яка розігрується перед звичайними людьми і, відповідно, сприймається ними як матч, концерт, телесеріал чи своєрідне театральне шоу. Ускладнення політичного процесу супроводжується впровадженням у масову політичну свідомість спрощених соціальних концепцій, що потім стають елементами соціальних і політичних міфів, визначають політико-культурні орієнтації суспільства. Таким чином, складне і багатогранне політичне життя відображається в людській свідомості сукупністю політичних міфів, відірваних від реального і раціонального, міфів, існування яких, на відміну від архаїчних, пов'язане не з прагненням пояснити світ, а навпаки, з його цілеспрямованим спотворенням.

Така специфіка суспільного сприйняття та потреби політичних суб'єктів впливати на масову свідомість і поведінку засобами символічної політики постійно стимулюють попит на маніпулятивні політтехнології.

У ХХ столітті започатковано розуміння міфу як об'єктивного культурного та психологічного феномену, як основи символічних форм пізнання дійсності, що відкриває нові можливості в політиці. У зв'язку з таким трактуванням міфу науковці все активніше звертаються до проблематики сумісності політики і міфології. Вже накопичено великий обсяг фактичного матеріалу в галузі дослідження міфів, символів і ритуалів, зроблено спроби дослідити архаїчні прошарки людської свідомості, методами аналітичної психології виведено залежність поведінки людей від міфологічних образів підсвідомості, що в сукупності дає змогу звернутись до вивчення сучасних міфів і специфіки процесу міфологізації свідомості сучасної людини.

Актуальність теми визначається тим, що реальне панування політичних міфів у житті суспільства викликає потребу розширення знань про міф, що відображається в дослідженні цієї проблематики як окремої наукової теми. Проблемам міфу і міфологізації присвячено низку праць зарубіжних і вітчизняних філософів, соціологів, політологів, психологів, культурологів. Різноманітні причини, аспекти, прояви і наслідки

існування міфу аналізуються в працях К. Юнга, Ф. Ніцше, М. Еліаде, Е. Дюркгейма, З. Фрейда, Дж. Фрезера, А. Бергсона, К. Хюбнера, Ж. Сореля, М. К. Мамардашвілі, О. Лосева, В. Г. Ібрагімова, І. І. Кравченка, О. Мішучкова, С. Кара-Мурзи, А. Цуладзе, Г. Почепцова та ін.

Необхідність подальшого дослідження політичних міфів і механізмів дії духовно-моральних факторів зумовлена також кризовим характером політичних процесів і суспільного розвитку в ХХ–ХХІ століттях, що особливо наочно спостерігається в українських політичних реаліях сьогодення. Глибокий розрив між суспільством і владою заповнений різного роду політичними міфами, впроваджуваними різними шляхами, засобами і технологіями. Українські політтехнологи широко застосовують новітні технології символізації і міфологізації політики, причому зі значно вищим ступенем агресивності, ніж на їхніх західних батьківщинах. У той же час в українському суспільстві, на відміну від західних, абсолютно відсутній імунітет проти застосування таких технологій. Головна причина – стан суспільної свідомості, період трансформації якої ще далекий від завершення, а наслідки – відсутність адекватних уявлень про реальний зміст політики та суть політичного процесу, деструктивний вплив на людську психіку, а іноді й доведення частини суспільства до стану «масового психозу». Отже, актуалізується не лише проблема виявлення специфіки новітніх технологій міфологізації, але й вироблення механізмів захисту проти їх застосування.

Це ставить на порядок денний низку питань, зокрема: Чому не зникає людська схильність до міфологічного мислення і міфологізації дійсності? Які передумови забезпечують живучість міфів? Чому політична сфера найбільше піддається міфологізації? Дати відповідь на ці та інші подібні запитання неможливо без дослідження чинників і передумов міфологізації.

Мета статті – з'ясування специфіки впливу психологічних та історичних чинників, як найбільш глибинних, таких, що мають здатність впливати на свідомість багатьох поколінь.

Міфологічна свідомість – неодмінний атрибут суспільного розвитку з найдавніших часів і до наших днів, суттєва складова нашого світосприйняття і світорозуміння. Яким би раціональним не здавалось нам наше мислення, основою його часто виступає мислення міфологічне. Живучи в міфологізованому світі і будучи переконаним у його реальності, людина слідує заданій міфологічній логіці, сприймаючи її як дійсну і раціональну, «аналізує» сконструйовану реальність запрограмованими ззовні методами «логічного аналізу». Така ситуація одвічна і перманентна, а подальший розвиток технологій контролю свідомості ущільню її насиченість міфами і формує людину, яку Е. Кассіерер визначає як «символічну тварину» [1, с. 471].

Тотальна міфологізація суспільної свідомості – результат дії низки чинників: психологічних, історичних, ментальних, соціо- і політико-культурних, інформаційно-технологічних, освітніх, політичних та ін. Кожен із них відрізняється специфічними шляхами, засобами і наслідками впливу на почуття, думки і процес мислення людини, що зумовлює потребу в групуванні, виділенні сутнісних особливостей цих чинників. Розподіл цих чинників на групи певною мірою умовний, оскільки не можна їх чітко розмежувати за джерелами і шляхами впливу на людську свідомість. Основою для групування виступають домінуючі якості. При цьому слід враховувати взаємозв'язки й органічне сплетіння різнорідних чинників, їхню комплексну дію на політичну свідомість і політичну поведінку громадян. До найбільш глибинних, на думку автора, слід віднести психологічні та історичні чинники, оскільки вони визначають одвічну схильність до міфологічного мислення й основні сюжетні лінії міфологізації масової суспільної свідомості в певні періоди.

До психологічних належить комплекс причин, пов'язаних із психічними процесами, що відбуваються на рівні свідомості і підсвідомості, зумовлюють специфіку сприй-

няття і відображення світу.

Аналізуючи основні етапи сприйняття інформації, формування уявлень, переконань і оцінок, на кожному з них знаходимо передумови і прояви міфологізації. Будь-яка подія чи явище сприймається спочатку на емоційному рівні. Однак самі емоції вже є продуктом раніше сформованих уявлень про правильне і неправильне, про те, як має бути і хто чи що цьому перешкоджає. Якщо ж подія викликає емоційне потрясіння, незалежно від того, позитивні чи негативні ці емоції, засоби подолання напруги та спроби пояснення подій, що стали її причиною, люди далеко не завжди схильні шукати в області раціонального. Часто повсякденна свідомість схиляється до релігійних, магічних, містичних пояснень і пошуку відповідних шляхів виходу з ситуації. Тому різного роду «маги і чародії» міцно тримають свою «нішу» в людській свідомості, в тому числі і політичній.

Формування уявлень про предмет, людину чи явище пов'язане, як правило, не лише з власними роздумами та аналізом, а й із впливом інших: старших, мудріших і досвідченіших, у мудрості і досвіді яких теж є міфологічна складова, з висновками фахівців у конкретній сфері, що можуть бути необґрунтованими чи цілеспрямовано використовуватись для маніпулювання. Отже, такий вплив включає, як мінімум, три лінії міфологізації: власну міфологізовану свідомість суб'єкта і об'єкта впливу та цілеспрямоване програмування думок і дій об'єкта з боку суб'єкта. Переконання, у свою чергу, стають результатом кристалізації і втілення у свідомість сформованих таким чином уявлень, емоційного «вживання» в міф.

Міфологізація свідомості завжди виступала як механізм психологічного захисту людини від жорстокості навколишнього світу. К. Ясперс, пояснюючи існування «людини міфологічної» і «людини історичної», відмічав, що спокійна міфологічна епоха закінчується, коли перед людиною відкривається весь жах навколишнього світу і власна безпорадність. Тоді на зміну «людині міфологічній» приходить «людина історична», однак, міфологічне не тільки не зникає, а часто домінує над історичним [2, с. 33].

Захисна функція міфів була необхідна людям на всіх етапах розвитку людської цивілізації. Але в наш час потреба в такому міфологічному захисті відчувається надто гостро. Зміни в навколишньому світі стрімкі, глобальні і, головне, такі, що утверджують у людини відчуття власної беззахисності, «піщинки в пустелі», напрямок руху якої ніяк не залежить від її власної волі. В такій ситуації людина інстинктивно знаходить «психологічні ніші», де можна сховатися і відчути захищеність від усього нового. Існують різні види таких ніш: релігійні, націоналістичні, різного роду фан-клуби і т. д., проте, як їхня єдина основа виступає відрив від реальності та її міфологізація.

Значний пласт психологічних передумов пов'язаний із глибинними, протягом віків накопичуваними якостями людської психіки, з архаїчними формами мислення, притаманними психіці сучасної людини. Саме вони зумовлюють наявність у психології абсолютно різних народів схожих міфологічних уявлень. Ці форми, що являють собою первісне мислення і визначають міфологічну складову на підсвідомому рівні людської психіки, К. Г. Юнг назвав «архетипами», «колективним безсвідомим» [3, с. 31]. На цьому рівні, на думку філософа, зникає будь-яка індивідуальність. Він зазначає: «Найглибший пласт, до якого ми можемо проникнути в дослідженні безсвідомого, – це те місце, де людина вже не виступає чітко вираженою індивідуальністю, де її розум змішується і розширюється до сфери загальнолюдського розуму, безсвідомого, в якому ми всі однакові» [3, с. 35]. Саме це первісне мислення і формує той психологічний пласт, який, завдяки колективному безсвідомому, у всіх однаковий [3, с. 31]. Архетипи стають міфотвірними структурами несвідомого, формою, зміст якої надається традицією і сучасністю. Завдяки архетипам існує загальний для всіх людей психологічний базис, що являє собою насичене міфологічними образами й сюжетами колективне безсвідоме.

Навіть не вдаючись до глибокого наукового аналізу вчення К. Г. Юнга, важко не

згодитись із ним у тому, що існує в нашій свідомості певний психологічний спадок, отриманий нами від попередніх поколінь, відмовитись від якого ми не можемо. Цей спадок включає і певні образи, і закони, і принципи, які наповнюються різним змістом у різні епохи. Вони мають надзвичайно динамічний потенціал, а наслідки активізації образів та ідей цілком залежать від підготовленості і ставлення усвідомлюючого розуму людини конкретної епохи. Включення в міф об'єднує людей у колективному безсвідомому, що й зумовлює могутню силу міфу як інструменту впливу на людей.

Оточуючий людину світ складний, багатогранний і незрозумілий. При цьому, існує одвічна потреба в поясненні, конкретизації і трактуванні подій, явищ, предметів і якостей. Однак шукати пояснення складних явищ шляхом ретельного аналізу, абстрагування та інших методів здатна незначна частина людей, переважно фахівців у відповідній галузі. Більшість «пересічних «громадян», прагнучи демонструвати компетентність власних суджень з будь-яких питань, виявляють схильність до спрощеного мислення. Наслідком цього стає формування примітивних, неадекватних суджень і оцінок, які спотворюють дійсність. А коли ці судження «накладаються» на стійкі, шаблонні уявлення, притаманні певним соціальним групам, формуються стереотипи, які витісняють здатність до раціонального мислення, а часто і здоровий глузд узагалі. Люди мають заздалегідь заготовлені штампи, ярлики, що для них істинні й апіорі визначають «власне» бачення і ставлення до будь-яких ідей, проблем і особистостей.

Таким чином, стереотипізація мислення сприяє конструюванню у свідомості спотвореної картини світу і, відповідно, визначає нездатність людини орієнтуватись, адекватно реагувати і пристосовуватись до оточуючого. Незмінність звички до стереотипного мислення – один із найсуттєвіших чинників міфологізації свідомості. Стереотипи привчають реагувати на будь-які подразники за однією заданою схемою, що й є найціннішим для маніпулюючого суб'єкта. Шляхом активізації і коригування існуючих чи «вживлення» нових стереотипів політехнологи спрямовують думки і поведінку великих мас людей.

Наступну групу передумов можна назвати ментально-психологічними. Психологія кожного народу, окрім психологічних якостей, особливостей національного характеру і темпераменту, включає ще й певні домінуючі уявлення (які теж, до речі, часто мають міфологічне, стереотипне, ідеологічне підґрунтя) про історичне минуле, місце і роль у світі своєї нації, країни. Суспільна свідомість, у якій міцно «засіли» відчуття винятковості своєї всесвітньо-історичної місії як «носія демократії», «охоронця порядку», «могутньої супердержави» чи «вічно пригнобленої» і від усіх страждаючої, вже налаштована на певний емоційний лад і потребує відповідних емоційних допінгів для зняття чи нагнітання напруженості, культивування певних відчуттів. Вприскуються ці допінги саме шляхом розкручування міфів, які й підігривають потрібні почуття.

Низка ментальних передумов пов'язана з притаманними народу специфічними рисами свідомості. Для слов'янських народів характерна розколотість свідомості, причини якої науковці вбачають у дії різних чинників. Однією з давньоісторичних передумов вважають християнізацію Русі, внаслідок чого запозичена з Візантії віра, система духовних цінностей і уявлень шляхом психологічного примусу нав'язала рабську психологію і витіснила дохристиянський дух свободи [4, с. 15–18], [5, с. 751]. На думку інших дослідників, вплив християнства, навпаки, був позитивним, оскільки забезпечувалась свобода вибору [6, с. 74]. Однак прибічники обох концепцій єдині в тому, що в слов'янських традиціях і звичаях християнству не вдалося викоринити язичництво, залишки якого і є причиною схильності до міфологізації.

На думку автора, цей висновок потребує деякої конкретизації. Причина схильності до міфологізації – не заміна, повне чи часткове витіснення однією релігією іншої, а наявність самої релігійної свідомості, певних міфологічних стрижнів, що культивуються будь-якою релігією, незалежно від конкретного віровчення. Наявність і співіснуван-

ня кількох релігій з їх відмінними уявленнями, традиціями й обрядами лише розширює простір міфологізації і збільшує можливий «асортимент» застосовуваних міфів.

Гідною альтернативою релігійній міфологізації згодом стала міфологізація ідеологічна. По суті, будь-яка ідеологія передбачає певну міру міфологізації свідомості, оскільки: 1) потребує віри з відповідною мірою фанатизму в ідеали, цінності, що дераціоналізує процес мислення; 2) передбачає квазірелігійний культ основоположників, авторитетних ідеологів сучасності, що сприяє формуванню у свідомості людей міфологічних образів реальних особистостей; 3) пропонує модель майбутнього суспільства, що спирається на ідеалізованість суспільних порядків і механізмів влади, встановлення яких пов'язане не лише з дією знання, розуму та раціональних чинників, а й з уявленнями про надприродні властивості ідеології та її носіїв, що стимулює в людській свідомості елементи магічної віри. Таким чином, будь-яка ідеологія створює й упроваджує в масову свідомість свою систему міфологізованих цінностей і орієнтирів, а ідеології, що претендують на тотальне панування, доводять їх до стану квазірелігійних догматів і культів, в основі яких специфічна система міфів і відповідних «заповідей». То ж ідеологічний вплив на людську психіку, залежно від міри ідеологізації, проявляється в розщепленні чи повному поглинанні особистого «Я» в груповому, міфологічно-ідеологічно обґрунтованому й доцільному, яке й керує людськими вчинками.

До групи історичних автор відносить сукупність чинників, пов'язаних з особливостями історії кожної країни, а ще більше – з особливостями трактування й оцінки подій і фактів історичною наукою, яка насправді не буває безпристрасною, не викладає «чистих» фактів без коментарів, оціночних суджень. У різні періоди часу історична наука, передусім, той курс, що викладається в навчальних закладах, по-різному подає й оцінює одні й ті ж історичні періоди, події і факти – залежно від ідеологічної доцільності, політичної стратегії і т. д.

Викладення історії завжди міфологізоване. Різниця лише в сюжетних лініях цієї міфологізації. Тому у свідомості представників різних поколінь уявлення про одні й ті ж історичні періоди і події складаються з різних наборів міфів. Наочну ілюстрацію цього отримаємо, порівнюючи інтерпретацію в підручниках з історії часів СРСР та в сучасних українських, наприклад, діяльності і самої постаті Б. Хмельницького, С. Петлюри, ОУН-УПА та ін. Відповідно, і свідомість представників різних поколінь перенасичена тими чи іншими міфами, залежно від того, яку саме «історію» вони вивчали. Ці міфи, у свою чергу, визначають ставлення до носіїв інших міфів, до сучасних політичних подій, міфологізованих шляхом використання різноманітних маніпулятивних технологій, у тому числі й маніпулювання історією. Передбачуваним і бажаним для відповідних політичних сил результатом стають масштабні конфлікти ідентифікації, вмиле технологічне розкручування яких забезпечує перемогу на виборах і суспільний розкол, що і надалі використовується для отримання політичних дивідендів.

Конкретні приклади бачимо як у ході виборчих та інших політичних кампаній, так і в повсякденній діяльності суб'єктів політики різних рівнів. З усіх минулих виборчих кампаній найпоказовішою в цьому була президентська кампанія 2004 року. Стратегія роботи штабу кандидата від влади з різними групами виборців була спрямована на забезпечення ідентифікації певних соціальних груп із цим кандидатом шляхом провокування агресивної ворожнечі в ставленні не лише до кандидата-конкурента, а й до тих груп виборців, що його підтримують. Не останню роль в реалізації цієї стратегії відіграло саме маніпулювання історичними фактами та актуалізація історичних стереотипів, сформованих у представників різних вікових груп. Так, сюжетна лінія роботи з ветеранськими організаціями вибудовувалась на основі ототожнення і кандидата-конкурента, і тих, хто його підтримує, з тими, проти кого воювали нинішні ветерани. Навішування ярликів («нашизм» та ін.) доповнювалось «розкручуванням» діяльності ОУН-УПА як злочинної організації, що в союзі з Гітлером вела жорстоку війну проти

радянського народу, члени якої жорстоко вбивали мирних жителів і т. д.

Додали гостроти та інтенсивності конфлікту ініціативи щодо надання воякам ОУН-УПА статусу ветеранів війни. Не вдаючись до оціночних суджень із приводу історичної некомпетентності чи певної політичної цілеспрямованості таких ініціатив, варто зазначити, що прогнозованим суспільним наслідком стало поглиблення розколу політичної свідомості на основі різних історичних міфів, у дусі яких виховані різні покоління громадян.

Таким чином, у «науковому» викладенні історичних подій у різні періоди державності значною мірою присутній «кругообіг» міфів і контрміфів, суть і характер яких визначаються політичною доцільністю та політичними інтересами впливових суб'єктів. Знання історичних реалій, дійсного контексту і наслідків історичних подій доступне лише вузькому колу фахівців, дослідників відповідної наукової проблематики. Основна маса суспільства – це люди, які з часів свого навчання дещо пам'ятають про визначні історичні події, точніше, про те, що вони колись були, не маючи адекватного уявлення про їхні причини, хід, наслідки, але в той же час мають у своїй свідомості стійкі оцінки історичних фактів, засвоєні ними у відповідні періоди, уявлення і стереотипи, сформовані на базі цих оцінок, які в сукупності визначають мотиви політичної поведінки.

У політичній свідомості сучасного українського суспільства наявні два типи історичних міфів – радянські та пострадянські, сформовані вже за час незалежності. Результатом актуалізації цих міфів і відповідних ціннісних установок та стереотипів є поглиблення конфліктів ідентифікації за низкою ознак – віковими, регіональними і навіть за політичними уподобаннями, що аномально для демократичного суспільства.

Отже, психологічні, ментальні та історичні передумови присутні завжди, однак, виконують різну роль у процесі міфологізації свідомості. Психологічні визначають «генетичну» здатність людської свідомості до сприйняття, засвоєння і розповсюдження міфів, історичні – дозволяють актуалізувати цю здатність і спрямувати її залежно від мети і намірів конкретних суб'єктів, а ментальні відіграють роль своєрідного каталізатора.

Література

1. Кассирер Э. Избранное. Опыт о человеке / Э. Кассирер. – М. : СПб. Наука, 1988. – 779 с.
2. Ясперс К. Философская вера. Смысл и назначение истории / К. Ясперс. – М. : Республика, 1991. – 509 с.
3. Юнг К. Г. Душа и миф: шесть архетипов / К. Г. Юнг. – К. : Порт-Рояль; М. : Совершенство, 1997. – 384 с.
4. Андреева Л. Религия и власть в России / Л. М. Андреева. – М. : СПб. Наука, 2001. – 246 с.
5. Шатунов М. Русская профессиональная драка / М. Шатунов. – М. : СПб. Наука, 2002. – 782 с.
6. Гумилев Л. От Руси к России / Л. Гумилев. – М. : Экспресс, 2002. – 257 с.

Summary. Pre-conditions determining ability of human consciousness to mythologization that make impossible adequate reality perception of reality, are analyzed in the article. Actuality of the problem is predefined by a present tendency to total mythologization of political consciousness of modern society. The main idea of the article is the selection of the basic factors mythologization as well as the research of their finding specific effect.

Keywords: public consciousness, mythologization, psychological, historical and mental factors, stereotypes, archetypes.

Стаття надійшла до редакції 23.10.2009